

УДК 316.362.3:316.62

М. І. Мушкевич

Received September 16, 2013;

Revised October 11, 2013;

Accepted November 18, 2013.

ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМ'Ї, ЯКА МАЄ ПРОБЛЕМНУ ДИТИНУ

У статті представлено теоретичний та емпіричний аналіз психологічного супроводу сім'ї, яка має проблемну дитину. Виділено діагностичні та корекційні принципи супроводу. Представлено та проаналізовано наукові підходи до сім'ї проблемної дитини (Н. О. Березан, І. Ю. Гобод, Н. В. Лунченко, А. Г. Обухівська, В. Г. Панок, З. Л. Радівіловський та ін.). На основі таких психологічних методів дослідження, як теоретичний аналіз наукової літератури, бесіда, консультування батьків, було виділено базові принципи психологічного супроводу сім'ї, яка має проблемних дітей: етапність (кожен новий етап доповнює попередній, сприяє подальшому виділенню відповідних критеріїв функціонування); наступність (зв'язок між новим і старим, є умовою цілісності та ефективності встановлення зони найближчого розвитку); системність (сукупність заходів і для розвитку одного члена сім'ї, і сім'ї як системи, яка включає в себе три підсистеми – шлюбну, батьківську, сиблінгову); комплексність (реалізація підцілей загальної поставленої мети); нормалізація (максимальне наближення функціонування сім'ї, яка має дитину з проблемами в розвитку, до умов функціонування сім'ї зі здоровою дитиною); інформаційно-методична допомога (надання батькам необхідних знань, умінь та навиків щодо успішного функціонування, співпраці, міжособистісної взаємодії); мультимодальність (вивчення сім'ї на чотирьох рівнях – медичному, соціальному, індивідуальному, екологічному); особистісна спрямованість (орієнтація на конкретну особистість, індивідуальний підхід); науковість (використання результатів супроводу для розроблення вдосконаленої програми супроводу); державна програма (створення системи сервісів для сімей із проблемними дітьми та їх включення в органічну частину загального державного забезпечення). Указано, що використання названих принципів допоможе в роботі з батьками, які мають проблемних дітей, щодо гармонізації їх функціонування не лише в сім'ї, а й за її межами.

Ключові слова: психологічний супровід, сім'я, принципи супроводу, сімейна система, проблемна дитина.

Mushkevych M. I. The Principles of Psychological Support of the Family with Problem Child. This paper presents a theoretical and empirical analysis of psychological support of families, which have a problem child. Diagnostic and corrective maintenance principles are selected. Different scientific approaches to family with problem child are presented (N. A. Berezan, I. J. Hobod, N. V. Lunchenko,

A. G. Obukhov, V. G. Panok, S. L. Radivilovsky etc.). On the basis of psychological research and with the help of such methods as a theoretical analysis of the scientific literature, conversation, counseling parents, the basic principles of psychological support for families, which have problem children, were allocated: stages (each new stage complements the previous one, promotes the release of the relevant criteria for the operation); continuity (the link between new and old, is a condition cohesion of establishing the zone of proximal development); systemic (set of measures for the development of one family member and the family as a system, that includes three subsystems – the marriage, parental and siblings’); complexity (sales subtotal goals); normalization (maximum approximation of functioning family, wich has a child with problems in development, to the conditions of the functioning of the family with a healthy child); information and methodological assistance (providing parents necessary knowledge and skills for a successful operation, collaboration, interpersonal interaction); multi-modality (the study of the family at four levels – medical, social, individual, environmental); personal orientation (focus on a particular individual, personal approach); scholarship (using results of support for the development of the enhanced maintenance); a state program (development of services for families with problem children and their inclusion in the organic part of the total public support). It is indicated that the use of these principles will help in working with parents, which have problem children, will harmonize their operations not only in the family, but also in the society at all.

Key words: psychological support, family support principles, family system, problem child.

Мушкевич М. И. Принципы психологического сопровождения семьи, которая имеет проблемного ребенка. В статье представлены теоретический и эмпирический анализ психологического сопровождения семьи, имеющей проблемного ребенка. Выделены диагностические и коррекционные принципы сопровождения. Кратко представлены научные подходы к семье проблемного ребенка (Н. А. Березан, И. Ю. Гобод, Н. В. Лунченко, А. Г. Обуховская, В. Г. Панок, С. Л. Радивилловский и др.). На основе таких психологических методов исследования, как теоретический анализ научной литературы, беседа, консультирование родителей, было выделено базовые принципы психологического сопровождения семьи, имеющей проблемных детей: этапность (каждый новый этап дополняет предыдущий, способствует дальнейшему выделению соответствующих критериев функционирования); преемственность (связь между новым и старым, является условием целостности и эффективности установления зоны ближайшего развития); системность (совокупность мероприятий как для развития одного члена семьи, так и семьи, как системы, которая включает в себя три подсистемы – брачную, родительскую, сиблинговую); комплексность (реализация подцелей общей поставленной цели); нормализация (максимальное приближение функционирования семьи, имеющей ребенка с проблемами в развитии, к условиям функционирования семьи со здоровым ребенком), информационно-методическая помощь (предоставление родителям необходимых

знаний, уменій и навиків успішного функціонування, співробітництва, міжособистісного взаємодія); мультимодальність (вивчення сім'ї на чотирьох рівнях – медичному, соціальному, індивідуальному, екологічному); особиста спрямованість (орієнтація на конкретну особистість, індивідуальний підхід); науковість (використання результатів супроводження для розробки удосконаленої програми супроводження); державна програма (створення системи сервісів для сімей з проблемними дітьми і їх включення в органічну частину загального державного забезпечення). Вказано, що використання названих принципів допоможе в роботі з батьками, які мають проблемних дітей, по гармонізації їх функціонування не тільки в сім'ї, але і за її межами.

Ключові слова: психологічне супроводження, сім'я, принципи супроводження, сімейна система, проблемний дитина.

Постановка наукової проблеми та її значення. На соціально-психологічний стан сучасного суспільства впливає низка негативних чинників. Це економічна й екологічна криза, стихійні лиха, а також пов'язані з ними міграція населення, зміна умов життя, переоцінка суспільних та індивідуальних цінностей, що, у свою чергу, відображається на становищі сім'ї, меті та завданнях виховання і розвитку дітей, батьківсько-дитячих взаєминах, стилі батьківського виховання.

За останні двадцять років і в українському суспільстві, і у Європі загалом відбулися радикальні зміни, які торкнулися всіх соціальних систем, зокрема й сім'ї. Необхідність розроблення психологічного супроводу батьків, які мають проблемних дітей, пов'язаний із суб'єктивними факторами. Зокрема, з низьким рівнем розуміння значущості батьківської поведінки й тієї ролі, яку вони відіграють у навчально-виховному процесі дітей серед самих батьків. Помітною проблемою на сьогодні є невисокий рівень методичного арсеналу щодо роботи з батьками проблемних дітей. Подекуди психологи застосовують методи, які не пройшли належної валідації чи науково-методичної експертизи. Непоодинокі випадки, коли застосовують методики, які взагалі не належать до наукової психології (соціоніка, астрологія тощо). Тому, як зазначають Н. О. Березан, І. Ю. Гобод, Н. В. Лунченко, А. Г. Обухівська, В. Г. Панок, З. Л. Радівіловський, основним пріоритетом на найближчі роки має бути суттєве підвищення методичного забезпечення діяльності психологічної служби сім'ї [3, 9].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Вітчизняна традиція допомоги проблемним дітям зосереджена передусім на самій дитині, коли сім'я – і ядерна, і розширена – залишається лише ресурсом,

умовою чи ж перепорою. Такий підхід до сім'ї В. Р. Шмідт називає інструментальним [5]. У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників М. Й. Боришевського, Г. Я. Варги, В. І. Гарбузова, Т. В. Говорун, Е. Г. Ейдемилера, О. І. Захарова, О. С. Співаковської, О. М. Шарган, Т. С. Яценко та інших переконливо показано залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування. Особливості сімей, у яких є проблемна дитина, розглядали в роботах Т. Г. Богданова, Т. А. Добровольська, Н. В. Мазурова, Р. В. Майрамян, І. І. Мамайчук, Є. М. Мастюкова, М. М. Семаго та ін. Однак ці дослідження обмежилися лише констатацією необхідності розроблення спеціальних заходів, спрямованих на реабілітацію цієї категорії осіб, а в межах корекції пропонували консультування батьків спеціалістами різних профілів (психологами, педагогами, лікарями).

У своєму дослідженні ми поставили за **мету** вивчити принципи психологічного супроводу сім'ї, яка має проблемну дитину. Для досягнення цієї мети було визначено такі **завдання**: теоретично проаналізувати, емпірично дослідити та виділити основні принципи супроводу сім'ї.

Для реалізації мети й завдань нашого дослідження використано такі **методи**: аналіз літератури із проблеми дослідження, бесіда та консультування батьків.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Діагностика, корекція, консультування, реабілітаційні заходи із сім'єю, яка має проблемну дитину, реалізовувалися на базі Психологічного консультативного центру при кафедрі практичної психології та безпеки життєдіяльності факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Проводячи бесіду та консультування батьків, які мають проблемних дітей, ми зустрілися з низкою проблем, для розв'язання яких традиційні способи виявилися недостатніми. У зв'язку з тим, що в завдання психолога входять не лише розв'язання певних проблем, а й пошук оптимальних способів їх розв'язання в майбутньому, перед нами постали завдання, які потребували нових підходів. Спектр проблем, із якими зверталися батьки проблемних дітей, був різноманітний. Зазвичай батьків цікавили такі питання, як розвиток їх дитини в процесі навчання, виховання і лікування; нормалізація взаємовідносин між проблемною дитиною та її батьками, між проблемною

дитиною та іншими дітьми в сім'ї або іншими членами сім'ї; гармонізація ставлення батьків до проблемної дитини; збереження і підтримка гармонійного клімату в сім'ї, формування позитивного ставлення до найближчого оточення та світу загалом й ін.

Розв'язання подібних проблем не вкладалося в межі психолого-педагогічного підходу, в центрі уваги якого перебувала лише проблема дитина. Реалізація поставлених завдань передбачала психологічне вивчення особистісних порушень, що проявляється в батьків, особливості їх міжособистісної взаємодії та ставлення.

Як психологічний термін «супровід» ми використовували в значенні недерективної форми надання психологічної допомоги, спрямованої не лише на зміцнення чи добудування, а й на розвиток та саморозвиток самосвідомості особистості, яка запускає механізми саморозвитку й активізує власні ресурси людини (за Ю. В. Слюсаревим) [2, 342]. Психологічний супровід розглядали як цілісну систему; його можна уявити як процес, який розгортається в часі спільно розділеної діяльності психолога й людини, яка звернулася за допомогою. У супроводі виділяють три основних компоненти, кожен із яких має свої особливості [2, 342]: 1) діагностика (відстеження), яка слугує основою для постановки цілі; 2) реабілітаційна стадія – відбір і застосування психотерапевтичних засобів; 3) аналіз проміжних та кінцевих результатів, що дають можливість коректувати роботу.

З організаційного погляду, ми використовуємо узагальнену модель супроводу сім'ї, котра має проблемну дитину, до якої входять такі принципи, що стосуються діагностичного, корекційного, терапевтичного (реабілітаційного) підходів.

Основні діагностичні принципи роботи із сім'ями, які мають проблемних дітей:

– принцип комплексного підходу до організації процесу супроводу. У роботі із сім'єю проблемної дитини необхідна участь різних спеціалістів, що передбачає сумісне дослідження, обговорення і «ведення» цієї сім'ї. Подолання виявлених порушень залежить від правильності й точності їх установлення різними спеціалістами;

– принцип єдності діагностики і процесу супроводу. Обстеження батьків фахівцями проводиться в цілях виявлення (визначення) актуального й потенційного рівнів функціонування, соматичного стану та визначає шляхи супровідної роботи у вигляді складання індивідуальної програми позитивних змін;

– принцип обліку інтересів. Інакше його можна було б назвати принцип розв'язання завдання через інтерес. Батьки, які звертаються за консультацією, хочуть, щоб дитині допомогли (наприклад, зняли підвищене збудження і т. ін.). Фахівець не повинен говорити їм: «Він/вона ніколи не навчиться цьому» або щось подібне. У такому разі батьки навряд чи захочуть продовжувати зустрічі. Потрібно підтримувати в батьків віру у власні сили й давати перспективу в психічному розвитку дитини; указувати, наскільки зміни в особливостях функціонування їх дитини залежать від особливостей їх особистісного та міжособистісного ставлення;

– принцип порівняння. Це є важливий принцип супровідної роботи. Дуже часто батьки під час консультацій, бесід, занять говорять про те, що дитина повинна вміти виконувати те, що роблять її ровесники тощо. Важливо пояснювати батькам, що не слід порівнювати досягнення своєї дитини з вміннями інших дітей, а важливо акцентувати на особливостях взаємодії самих батьків із власною дитиною, на батьківських можливостях функціонування та їх позитивних змінах.

До основних принципів діагностичної роботи належить також мультимодальність, коли замість уніваріативного підходу вибираємо мультиваріативний, який, за М. Пере та У. Бауманом, уключає такі категорії [1]:

1) площина даних (основні категорії ознак організму): біологічна/соматична площина – на першому плані стоять соматичні процеси, які можна зафіксувати фізичними чи хімічними способами; психічна/психологічна площина: акцент на індивідуальних переживаннях і поведінці (включаючи діяльність); соціальна площина: акцент на міжособистісних системах (соціальні умови); екологічна площина: включає матеріальні умови;

2) джерела даних (інформатори): сам досліджуваний індивід, інші особи (референтні особи, кваліфіковані експерти, терапевти та ін.), які проводять спостереження у формі стороннього оцінювання чи спостереження за поведінкою. Дані закладів теж фіксуються іншими особами, тому їх можна віднести до стороннього спостереження; апаратні методи, до яких можна віднести, наприклад, такі фізіологічні методи, як ЕКГ, ЕЕГ;

3) методи дослідження: метод анамнезу (психологічний анамнез хвороби, психологічний анамнез життя, катамнез); клінічне інтерв'ю; експериментально-психологічні методи дослідження; оцінювання

ефективності психокорекційного впливу; методи діагностики діяльності чи апаратурні методи; проєктивні методи; змістовно-аналітичні методи, якими оцінюються тексти (власні чи інші), спостереження;

4) конструкти/функціональні сфери: у кожному конкретному випадку раціональний вибір конструкту визначається актуальним рівнем дослідження. Аналізуються і традиційні конструкти (нейротизм, інтернальний контроль, репресивність), і комплексні, глобальні чи соціальні конструкти (соціальна інтеграція, соціальні ресурси, соціальна адаптація, якість життя).

До принципів проведення психологічного обстеження також належать:

– комплексне та системне вивчення всього життєвого шляху сімейної системи, включаючи дошлюбний період, а також виявлення своєрідного емоційно-вольового стану;

– індивідуальний підхід до кожного члена сім'ї для виявлення специфічних потреб та визначення напрямків необхідної допомоги [4].

Принципи корекційної, терапевтичної роботи з батьками, які мають проблемних дітей:

– принцип єдності діагностики й корекції розвитку. Корекційно-педагогічний процес вимагає постійного контролю за динамікою ефективності виконання корекційних програм;

– принцип співпраці між батьками й фахівцями, батьками й дітьми. Батьки шукають підтримку й допомогу фахівців, прислуховуються до них та слідуєть їхнім установкам. І лише тоді, коли професіонали бачать у батьках не «об'єкт своєї дії», а рівноправних партнерів корекційного процесу, позитивна динаміка буде виявлена. Так само відносини між батьками й дитиною, які будуються за відомим принципом особистісно-зорієнтованої психології – на рівні «очей», коли батьки починають краще розуміти дитину і правильно використовувати виховні впливи та власний особистісний приклад, які, у свою чергу, стимулюють позитивні зміни в особистісному функціонуванні і батьків, і дитини;

– принцип гуманістичної спрямованості психологічної допомоги, заснований на визнанні самоцінності особистості батьків та створенні умов для їх гармонійних змін;

– принцип інтегративного використання психолого-педагогічних і психотерапевтичних методів та прийомів. Комплексний системний підхід у застосуванні різноманітних засобів, методів і прийомів пси-

хокорекційного та психотерапевтичного впливів дає змогу врахувати особливості різних порушень й успішно здійснювати їх корекцію;

– принцип гармонізації внутрішньої атмосфери. Цей принцип орієнтує психокорекційну роботу на вирішення особистісних і міжособистісних конфліктів між членами сім'ї;

– принцип надання особистісно-орієнтованої допомоги. З використанням цього принципу здійснюється психологічна корекція особистісних характеристик членів сім'ї та осіб, із якими вони мають безпосередню взаємодію;

– принцип формування позитивного ставлення до дитини з проблемами в розвитку, який передбачає формування позитивних ціннісних орієнтацій і установок у батьків, прийняття порушень дитини членами сім'ї та особами найближчого соціального оточення;

– принцип оптимізації виховних прийомів, які батьки використовують у взаємодії з дитиною з проблемами в розвитку. За допомогою реалізації цього принципу підвищується педагогічна грамотність, психологічна компетентність і загальна культура батьків. Підвищення культурного рівня батьків – чинник, що забезпечує зміцнення адаптаційних механізмів сім'ї;

До консультативно-терапевтичних принципів також належать:

– відкритість для всіх членів ядерної і розширеної сімейної системи;

– співпереживання родині, яка має проблемну дитину, та цінування їхніх поглядів, переконань; терплячість до сутності всіх членів родини;

– ставлення до внутрішнього світу членів сім'ї з добротою, розумінням, співчуттям;

– конфіденційність – усе, що розповідають члени сім'ї під час індивідуальної чи спільної роботи, не може бути повідомлене іншим особам, за винятком, якщо інформація загрожує психічному й фізичному здоров'ю членів родини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнивши матеріали теоретичного та практичного дослідження проблеми сім'ї, у якій виховують дитину з порушеннями розвитку, ми прийшли до висновку, що у вітчизняній психологічній літературі, так само як і в більшості інших країн, проблемну дитину розглядають здебільшого через призму проблем самої дитини. Вважається достатнім обмежитися методичними рекомендаціями батькам із питань навчання і деякими порадами, які стосуються виховання дитини. Однак, як свідчить практика, такий вплив, незважаючи на старання й зусилля з

боку спеціалістів, виявляється недостатнім, оскільки не враховується один з аспектів, який потребує особливої уваги, а саме: особистісні особливості функціонування батьків дитини, яка має проблеми в розвитку.

На нашу думку, розв'язання проблеми психологічної, педагогічної, соціальної адаптації сімей цієї категорії і зайняття ними своєї «соціальної ніші» варто шукати у сфері реалізації корекційного впливу не лише на проблемну дитину, а й на її батьків. Знання особливостей функціонування самих батьків, їх особистісних якостей, міжособистісної взаємодії та ставлення дасть перспективи до подальшого пошуку ефективних шляхів розв'язання проблем дитини, яка має дисфункції у психологічному розвитку.

Звичайно, цілі сумісного дослідження і корекції змінюються залежно від напрямку застосування психологічного супроводу. Але основною його метою є дослідження та гармонізація тих зв'язків, які формуються в сім'ї з навколишнім світом і всередині сім'ї, у взаємодії батьків між собою і дітьми.

Об'єднавши діагностичні та корекційні принципи психологічного супроводу, ми згрупували їх й узагальнили в такі базові принципи психологічного супроводу, які представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Принципи проведення психологічного супроводу

№ з/п	Принцип	Характер спрямованості
1	Етапність	Включає багато різних етапів, кожен і яких є послідовним та взаємодоповнювальним і допомагає багатогранно вивчити особистість для подальшого виведення відповідних критеріїв психологічного, психофізіологічного, соціального розвитку
2	Наступність	Необхідний об'єктивний зв'язок між новим і старим у процесі розвитку, який є фактором відтворення соціального статусу й потенціалу сім'ї (міжпоколінна наступність за П. Сорокіним), закономірною умовою цілісності й ефективності процесу розвитку та виховання, визначає логіку й послідовність становлення особистості на всіх вікових етапах (Л. Божович, Ш. Ганелін, С. Рубінштейн, В. Сенько)

Закінчення таблиці 1

3	Системність	Розроблення сукупності заходів, необхідних для реалізації взаємозалежного розвитку і окремої особистості, і розвитку сім'ї загалом.
4	Комплексність	Розроблення окремих, пов'язаних між собою елементів, які забезпечують досягнення підцілей, здійснюються відповідно до загальної мети
5	Нормалізація	Психологічно-педагогічні заходи та підходи, прийнятні в суспільстві, які сприяють максимальному наближенню способу життя сім'ї, яка має проблемну дитину, до способу життя сімей здорових дітей
6	Інформаційно-методична допомога	Психолого-педагогічна підтримка родини з проблемною дитиною (лекції, конференції тощо з проблем навчання, виховання, взаємодії в сім'ї)
7	Мульти-модальність	Вивчення сім'ї на чотирьох рівнях: медичному, соціальному, індивідуальному, екологічному
8	Особистісна спрямованість	Виявлення та врахування конкретних особистісних особливостей певних осіб, які виступають центральною ланкою в сімейній системі на рівні всіх підсистем, акцентуація на особистісних ресурсах розвитку й саморозвитку
9	Науковість	Використання результатів наукових досліджень для розроблення стандартів і критеріїв надання психологічного супроводу; реалізація позитивних практик психологічної роботи із сім'ями в умовах спеціальних навчальних закладів, загальноосвітніх навчальних закладів та системи освіти загалом
10	Державна програма	Розроблення програми навчання та соціалізації сімей, які мають дітей із проблемами розвитку, особливо на ранніх стадіях розвитку сім'ї, як системи; створення нових та підтримка наявних психологічно-педагогічних сервісів, їхнє включення в органічну частину загального державного забезпечення

Застосування зазначених принципів дає змогу розробити перспективну програму і гнучко змінювати її в процесі психологічного супро-

воду. Під час супроводу його учасники розроблюють орієнтири спільної роботи, розподіляють відповідальність, а також виявляють межі необхідної та достатньої підтримки.

Подальший науковий пошук спрямований на встановлення чітких орієнтирів щодо основних показників, які характеризують стан образу світу батьків, продуктивність чи непродуктивність того, як вони переживають наслідки труднощів у розвитку дитини, які шляхи адаптації до життя використовують у мікро- та макросоціумі.

Література

1. Клиническая психология и психотерапия / М. Перре, У. Бауманн. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2012. – 944 с.
Klinicheskaya psychologiya i psychoterapiya [Clinical Psychology and Psychotherapy] / Perre M., Baumann W. – [3-e izd.]. – SPb. : Piter, 2012. – 944 p.
2. Кулганов В. А. Основы клинической психологии : учебник для вузов / В. А. Кулганов, В. Г. Белов, Ю. А. Парфенов. – СПб. : Питер, 2013. – 456 с.
Kulganov V. Osnovy klinicheskoy psychologii [Fundamentals of Clinical Psychology] : uchebnik dlya vuzov / V. A. Kulganov, V. G. Belov, Yu. A. Parhenov. – SPb. : Piter, 2013. – 456 p.
3. Психологічна служба і ПМПК системи освіти (за результатами 2012–2013 навчального року) / Н. О. Березан, І. Ю. Гобод, Н. В. Лунченко [та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2013. – 60 с.
Psychologichna sluzhba i PMPK systemy osvity (za rezul'tatamy 2012–2013 navchal'nogo roku) [Psychological Service and PMPC education system (based on 2012–2013 year of school study)] / [Berezan N. O., Gobod I. Yu., Lunchenko N. V. ta in.]. – K. : Nika-Centr, 2013. – 60 p.
4. Тарасун В. В. Корекційно-превентивне навчання дітей з особливими потребами: сутність, концептуальні підходи, значення / В. В. Тарасун // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. пр. – К. : Ун-т «Україна», 2004. – 448 с.
Tarasun V. V. Korektsiyno-preventyvne navchannya ditey z osoblyvymy potrebamy: sutnist', konceptual'ni pidhody, znachennya [Correction and preventive education for children with special needs: the nature, conceptual approaches, significance] / V. Tarasun // Actual'ni problemy navchannya ta vychovannya lyudey z osoblyvymy potrebamy : zb. nauk. pr. – K. : Un-t «Ukraina», 2004. – 448 p.
5. Шмидт В. Р. Психологическая помощь родителям и детям: тренинговые программы / В. Р. Шмидт. – М. : ТЦ Сфера, 2007. – 256 с. – (Б-ка практ. психолога).
Shmidt V. Psychologicheskaya pomoshch' roditelyam i detyam: treningovye programmy [Psychological help for parents and children: training programs] / V. Shmidt. – M. : Sphera, 2007. – 256 p. – (B-ka prakticheskogo psychologa).